

تحلیلی بر هندسه تأثیرگذاری و شبکه مصادیق «پیوند اقریین» مبتنی بر تعالیم دینی

ایمان مدرّس غروی (دانشجوی دکتری نهج البلاغه دانشگاه قرآن و حدیث) (نویسنده مسئول)

imgharavi59@gmail.com

نعمت الله فیروزی (استادیار دانشگاه بین المللی امام رضا علیه السلام، مشهد)

firoozi@imamreza.ac.ir

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۱۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۲۹)

چکیده:

تعامل شایسته با نزدیکان، توجّه به نیازهای ایشان و رسیدگی به آنها از مهم‌ترین دستورات الهی است که تقویت و گسترش ابعاد آن، زمینه‌ساز رشد و سعادت جامعه ایمانی خواهد بود. شناخت جامع و دقیق از مفهوم «صله ارحام»، انواع مصادیق و کارکردهای آن امری بسیار مهم تلقی می‌گردد که از منظر این پژوهش، یکی از جلوه‌های زیبای سیر و سلوک انسان و جامعه ایمانی در مسیر تقویت همدلی و پیوستگی اجتماعی به شمار می‌آید. در همین زمینه، شبکه مصادیق صله ارحام مطرح است که شامل: «پیامبر اکرم و اهل بیت علیهم‌السلام»، «والدین و اجداد»، «همسر، فرزندان و ذریّه»، «بستگان نسبی و سببی»، «معلّمان و متعلّمان»، «برادران دینی»، «جامعه ایمانی» و «جامعه انسانی» می‌شود. در تعالیم دینی، بخشی از هندسه تأثیرگذاری صله ارحام، عبارتند از: «دفع بلاها»، «طول عمر»، «احساس امنیت»، «محبوبیت و آرامش روانی»، «اصلاح میان خویشان»، «تسهیل و وفاق اجتماعی»، «بهبود اقتصادی و آبادانی بلاد»، «تقویت دین و نظام توحیدی»، «برخورداوری از حمایت الهی»، «طهارت نفس و اخلاق»، «مصوئیت از گناه»، «پاکی اعمال»، «رشد درجات»، «بخشش گناهان» و «سبک‌شدن حساب». بازنگری به ابعاد زیبای این پیوند در قالب گونه‌شناسی صله ارحام در حوزه‌های «صله عاطفی-ارتباطی»، «صله معنوی» و «صله مالی» از دیگر مباحث مهم این پژوهش است.

کلیدواژه‌ها: پیوند اقریین، صله‌رحم، مصادیق ارحام، صله عاطفی، صله معنوی، صله مالی، آثار صله‌رحم.

۱- درآمد

«صله‌رحم»، یک واجب الهی و از جمله تأکیداتی است که متأسفانه، با گسترش فرهنگ

غربی و سبک زندگی متأثر از آن، این مهم در حال کم‌رنگ شدن و حتی در شیب تند سقوط قرار دارد. امروزه صله رحم در نگاه افراد، در سطح یک دیدوبازدید ساده تنزل یافته و همچنین، به موازات فشارهای اقتصادی در سال‌های اخیر، همین دیدوبازدید ساده نیز تحت تأثیر قرار گرفته و محدودتر شده است. بنابراین، در پی کم‌رنگ شدن این واجب الهی، آثار منفی‌ای که در نتیجه قطع رحم توسط اهل بیت علیهم‌السلام مورد تأکید قرار گرفته، جامعه را دچار چالش‌ها و گرفتاری‌های چندوجهی نموده است. از جمله آثار ترک صله‌رحم می‌توان به «بروز مشکلات اقتصادی، «تهدید سلامت و آرامش روانی»، «سست شدن بنیان خانواده» و «کم‌رنگ شدن جریان دین‌داری و عبودیت» در جامعه اشاره کرد.

صله‌رحم از جمله اعمالی است که تأثیر بسیار گسترده‌ای در زندگی فردی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی دارد. همچنین از لحاظ تربیتی، می‌تواند نقش مهمی را در تربیت عاطفی و اجتماعی جامعه داشته باشد. بنابراین، این پژوهش در نظر دارد به این پرسش پاسخ دهد که مهم‌ترین مصادیق و کارکردهای پیوند نزدیکان (صله ارحام) و گونه‌های تأثیرگذار آن چیست؟ در همین زمینه، تلاش می‌شود تا نگاهی نو و جامع‌نگرانه و شبکه‌ای به موضوع داشته و نسخه‌ای منبعث از سیره و کلام اهل بیت عصمت و طهارت علیهم‌السلام ارائه نماید.

علی مرادی (۱۳۸۹) در پایان‌نامه خود تحت عنوان «معناشناسی و جایگاه واژه صله‌رحم از منظر قرآن و روایات» به این پرسش پاسخ می‌دهد که جایگاه صله‌رحم از منظر قرآن و روایات چیست؟ و همچنین مصادیق صله‌رحم، اولویت در ارحام، تأثیر و پیامدهای صله‌رحم و قطع رحم بررسی می‌شود.

هوشیاری و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله «تحلیل فقهی و کارکردهای روان‌شناختی صله‌رحم» با بررسی آیات و روایات و دیدگاه علمای شیعه در مورد صله‌رحم، این موضوع را از دیدگاه فقهی بررسی می‌کند و کارکردهای روان‌شناختی آن را دسته‌بندی می‌کند.

غباری بناب و همکاران (۱۳۸۶) در مقاله «آثار صله‌رحم از دیدگاه اسلام و روان‌شناسی و کاربردهای تربیتی آن»، آثار روانشناسی صله ارحام را بررسی کرده و به کارکردهای تربیتی آن اشاره می‌کند.

آیت‌الله ارگانی حائری (۱۳۷۷) در کتاب خود تحت عنوان صله‌رحم در اسلام، این موضوع

را به شکل متمرکزی مورد بحث قرار داده و مفهوم، مصادیق، اهمّیت و آثار صله و قطع رحم را بررسی کرده است.

تألیف بیش از سی مقاله در موضوع مورد بحث، نشان می‌دهد که در پژوهش‌های انجام‌شده، نسبت به ابعاد مختلف صله ارحام، جامع‌نگری لازم صورت نگرفته است. بنابراین، پرداختن به این موضوع با نگاهی نو و شبکه‌ای، ضروری است.

۲- مفهوم‌شناسی

واژه «پیوند»، به معنی خویش و تبار، خویشاوند، قوم، نزدیک نسبی، خاندان، دوده، خویش نسبی، نسب و عشیرت معرفی شده است (دهخدا، ۱۳۷۳: ۵۴۹۲/۴) که متضاد آن «انفصال» به معنی جدا شدن است (دهخدا، ۱۳۷۳: ۳۰۶۸/۲).

واژه «اقرین»، از کلمه «قرب» به معنی نزدیکی و جمع آن است و مطابق آنچه راغب اصفهانی آورده، شامل: ۱- قرب مکانی (ن.ک: بقره: ۳۵)، ۲- قرب زمانی (ن.ک: انبیاء: ۱)، ۳- قرب نسبی (ن.ک: بقره: ۸۳)، ۴- قرب مقام و منزلت (ن.ک: واقعه: ۱۰ و ۱۱) و ۵- قرب رعایتی (ن.ک: اعراف: ۵۶) است (قرشی، ۱۴۱۲: ۲۹۳/۵).

ابن اثیر در تعریف «صله رحم» می‌نویسد: صله رحم، کنایه از احسان و نیکی به نزدیکان نسبی و سببی و لطف و مهربانی میان آنها و رفق و همراهی و رعایت احوال ایشان است و قطع رحم ضدّ تمام این اقدامات است (ابن اثیر جزری، ۱۳۶۷: ۱۹۱/۵؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۱/۷۲۸). مرحوم فیض کاشانی در کتاب منهج النجاة می‌نویسد: صله رحم در اصطلاح، عبارت است از کمک و نیکی کردن به خویشاوندان و همدردی با آنان با جان و مال در حد توان انسان و قطع رحم به اموری گفته می‌شود که مخالف این روش باشد (ن.ک: رجب زاده، ۱۳۹۵: ۱۲۱). در لغت‌نامه دهخدا، این اصطلاح به عنوان اتحاد خویشاوندان و اقوام و ملاقات دوستان خویشاوند، تعریف شده است (دهخدا، ۱۳۷۳: ۱۰۵۱۹/۷).

به طور خلاصه، صله رحم، برقراری هر نوع پیوند محبت‌آمیز و احسان و نیکی بین ارحام است که بسته به اهمّیت و جایگاه ایشان، این وظیفه می‌تواند متفاوت باشد. در مقابل، قطع رحم، گسستن این پیوند است که از عدم انجام احسان و نیکی و محبت تا قطع رابطه می‌تواند وجود داشته باشد.

«شبکه» در لغت به معنای خطوط متعدد و کثیر و متقاطع، بکار رفته است (دهخدا، ۱۳۷۳: ۱۲۴۶۱/۹). «شبکه مفهومی» یک چهارچوب است که بر اساس دانش، شکل گرفته و رابطه معنایی بین مفاهیم را در یک شبکه نمایش می‌دهد.^۱ این نمایش بر اساس یک گراف،^۲ ترسیم می‌شود که گره‌های آن را مفاهیم و یال‌های آن را ارتباط بین آنها تشکیل می‌دهد (سوا، ۱۹۸۷). ترسیم شبکه مفهومی باعث می‌شود اطلاعات دقیق‌تری نسبت به موضوع به دست آید و یک تحلیل کل‌نگر بر موضوع داشته باشیم.

۳- هندسه تاثیرگذاری پیوند اقرین

پیوند با خویشان و نزدیکان، مطابق با روایات پیامبر اکرم و اهل بیت علیهم‌السلام، اثرات متعدد و همه‌جانبه‌ای بر زندگی انسان و جامعه می‌گذارد. نگاه به این شبکه معنایی، به ما کمک خواهد کرد تا موضوع را به طور یک جانبه نظاره نکرده و همه ابعاد را با هم بررسی کنیم. این نگاه شبکه‌ای می‌تواند علاوه بر حوزه فردی، خانواده، جامعه، اقتصاد، حکومت و سیاست را هم در بر گیرد و بستر رشد و تعالی را در جامعه رقم بزند.

۱- ۳ دفع بلایا و طول عمر

جریان بلایا در زندگی از جهات مختلف نظیر آثار و عواقب اعمال و نیز آزمون‌های الهی جهت ارتقای مؤمنان پیش می‌آید. پیوست با اقربا از جمله پشتیبان‌های معنوی است که موجب موفقیت در این آزمون‌ها شده و بلایای مرتبط را دفع می‌گرداند. در همین زمینه حدیثی از امام صادق علیه‌السلام صادر شده که مؤید این مطلب است: «صِلَةُ الرَّحِمِ تُزَكِّي الْأَعْمَالَ، وَ تُنْمِي الْأَمْوَالَ، وَ تُيسِّرُ الْحِسَابَ، وَ تَدْفَعُ الْبَلَاءَ، وَ تَزِيدُ فِي الْأَعْمَارِ: همانا صله‌رحم اعمال را تزکیه می‌کند، اموال را رشد می‌دهد، محاسبه را آسان، بلاها را بر طرف می‌نماید و سبب افزایش عمر می‌گردد.» (کوفی اهوازی، ۱۴۰۲: ۳۴). (ن.ک: حرّ عاملی، ۱۴۰۹: ۵۲۷/۲۱؛ ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۲۱۰). همچنین پیامبر خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌فرمایند: «إِنَّ صِلَةَ الرَّحِمِ ... مَنْسَأَةٌ فِي الْأَجَلِ؛

۱. semantic network.

۲. نمودار. مجموعه‌ای از نقاط و خطوط پیوسته.

صله رحم، موجب تأخیر در آجل است» (کوفی اهوازی، ۱۴۰۲: ۴۱).

علاوه بر موضوع طول عمر، می توان به افزایش و ازدیاد نسل ها نیز به عنوان یکی از برکات قابل توجه این پیوند، اشاره نمود. حضرت صدیقه طاهره علیها السلام می فرمایند: «فَرَضَ اللَّهُ صَلَاةَ الْأَرْحَامِ مَنَّمَا لِلْعَدَدِ: خداوند صله رحم را به جهت فزونی نفرات مقرر داشته است» (ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۵۶۸/۳).

۲-۳ احساس ایمنی، محبوبیت و آرامش روانی

زمانی که انسان با محارم خود مصافحه دارد، دو وجود به یکدیگر متصل شده و خداوند در پیوند بین ایشان، آرامش روانی را قرار داده است. امام صادق علیه السلام از پدر بزرگوارش، امام باقر علیه السلام نقل می کنند که نزد حضرت در مورد خشم صحبت شد. ایشان فرمودند: «أَيُّمَا رَجُلٍ غَضِبَ عَلَى ذِي رَحِمِهِ فَلْيَقُمْ إِلَيْهِ وَ لِيَدْنُ مِنْهُ وَ لِيَمْسَهُ فَإِنَّ الرَّحِمَ إِذَا مَسَّتِ الرَّحِمَ سَكَتَتْ: هر مردی که بر رحم و خویشاوند خود خشم می گیرد، برخیزد و به او نزدیک شود و با او مصافحه کند که چون ارحام با هم مصافحه کنند آرام می گیرند» (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۳۴۰).

عوامل تنش زا در زندگی فردی، خانوادگی و اجتماعی انسان فراوان اند. اسلام برای مقابله و افزایش سطح سازش یافتگی فرد، علاوه بر بهره جستن از روش های معرفتی - شناختی مانند ایمان و توکل به خدا، اعتقاد به مقدرات الهی و نیز روش های معنوی مانند توسل و دعا، از روش های رفتاری مانند تشویق به داشتن ارتباط با خویشاوندان بهره می گیرد (غباری بناب و همکاران، ۱۳۸۶). این محبت ایجاد شده در وصال خویشان، به واسطه وعده ای است که خدا به انجام دهنده این عمل داده است و موجب مستحکم شدن پیوند می گردد. پیامبر خدا صلی الله علیه و آله می فرمایند: «إِنَّ صَلَاةَ الرَّحِمِ ... مَحَبَّةٌ فِي الْأَهْلِ: صله رحم، موجب افزایش دارایی، دوستی در خاندان است» (کوفی اهوازی، ۱۴۰۲: ۴۱).

۳-۳ اصلاح میان خویشان

از آثار پیوند اقربا و افزایش رفت و آمدهای خویشاوندی، مشاهده مشکلات، نقیصه ها و احیاناً رفتارهای نادرست خود و نزدیکان است. بنابراین زمانی که صله رحم بر بستر عطوفت و مهربانی شکل گرفته باشد، تذکرها و امر به معروف ها می تواند منشاء اثر بیشتری بوده و خانواده را اصلاح نماید. امام صادق علیه السلام نقل می کنند که شخصی نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله آمد و سؤال کرد که «يَا

رَسُولَ اللَّهِ أَخْبَرَنِي مَا أَفْضَلُ الْإِسْلَامُ قَالَ الْإِيمَانُ بِاللَّهِ قَالَ ثُمَّ مَاذَا قَالَ ثُمَّ صَلَّةُ الرَّحِمِ قَالَ ثُمَّ مَاذَا قَالَ الْأَمْرُ بِالْمَعْرُوفِ وَ النَّهْيُ عَنِ الْمُنْكَرِ قَالَ فَقَالَ الرَّجُلُ فَأَيُّ الْأَعْمَالِ أَبْغَضُ إِلَى اللَّهِ قَالَ الشُّرْكُ بِاللَّهِ قَالَ ثُمَّ مَاذَا قَالَ قَطِيعَةُ الرَّحِمِ قَالَ ثُمَّ مَاذَا قَالَ الْأَمْرُ بِالْمُنْكَرِ وَ النَّهْيُ عَنِ الْمَعْرُوفِ: ای رسول خدا! به من بفرمائید که برترین اسلام چیست؟ ایشان فرمودند: ایمان به خدا، گفت: بعد از آن چه؟ فرمودند: صله رحم، گفت: سپس چه چیز؟ فرمودند: امر به معروف و نهی از منکر. پرسید: کدام عمل نزد خداوند عزّ و جلّ مبعوض تر است؟ امام فرمودند: شرک ورزیدن به خدا، گفت: بعد از آن چه؟ فرمود: قطع رحم، گفت: بعد از این چه چیز؟ فرمود: امر به منکر و نهی از معروف» (کلینی، ۱۴۰۷: ۵۸/۵). (ن.ک: کلینی، ۱۴۰۷: ۳/۳۴۵ و کراجکی، ۱۴۱۰: ۱/۳۰۷).

۴-۳ وفاق اجتماعی

«وفاق اجتماعی»^۱، به این معناست که در صحنه زندگی اجتماعی، افراد با یکدیگر سازگار، همراه و همدل باشند و در سختی‌ها و شدايد، به کمک یکدیگر بشتابند و از نفاق و دورویی دور باشند (فیروزمهر و میرعرب، ۱۳۹۷). و اینکه اعضای جامعه برای یکدیگر مهم بوده و اگر یکی از ایشان دچار آسیب شوند، سایر اعضای جامعه با دغدغه به او رسیدگی کنند. امام صادق علیه السلام فرمودند: «به خدا قسم، مؤمن هرگز مؤمن نیست مگر آن که برای برادر خود همچون بدن باشد که هرگاه رگی از او [از درد و بیماری] بجنبد دیگر رگ‌هایش با آن هم صدا شوند» (کوفی اهوازی، ۱۴۰۴: ۳۹). صله رحم، اتحاد و یکپارچگی ایجاد کرده و یک مجموعه انسانی بر اساس آن ساخته می‌شود که در غم و شادی یکدیگر، شریک هستند و در مشارکت عمومی، در جهت شکل گیری یک وفاق پایدار فعالیت می‌کنند (فیروزمهر و میرعرب، ۱۳۹۷).

۵-۳ بهبود اقتصادی و آبادانی بلاد

یکی از نتایج صله رحم که به صورت مستقیم در زندگی مادی اثر دارد، «افزایش روزی و جلوگیری از فقر» است که در بسیاری از روایات به این موضوع اشاره شده است. امیرالمؤمنین

1. Social consensus.

علیه السلام می‌فرماید: «قَطِيعَةُ الرَّحِمِ يورِثُ الْفَقْرَ... صَلََةُ الرَّحِمِ تَزِيدُ فِي الرِّزْقِ... مُوَسَّاءُ الْأَخِ فِي اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ يَزِيدُ فِي الرِّزْقِ: قطع رحم موجب فقر... و صلهرحم باعث افزایش روزی ... و مواسات با برادر [مؤمن] در راه خدای عزَّ و جلَّ، افزایش روزی را در پی دارد» (ابن بابویه، ۱۳۶۲: ۵۰۵/۲). این رشد اقتصادی را از دو بُعد می‌توان تحلیل نمود: اول، برکتی است که خداوند به اموال آن‌ها داده و از جایی که انتظار آن را ندارند، روزی آنها زیاد می‌شود. نظیر آنچه قرآن در رابطه با نتیجه صدقه بیان می‌کند (بقره: ۲۶۱). این مطلب در احادیث متعددی وارد شده است. از جمله پیامبر خدا ﷺ می‌فرماید: «إِنَّ صَلََةَ الرَّحِمِ مَثْرَاءٌ فِي الْمَالِ وَ مَحَبَّةٌ فِي الْأَهْلِ وَ مَنْسَأَةٌ فِي الْأَجَلِ: صلهرحم، مرگ را پس اندازد و مال را افزون سازد و دوستی در خاندان اندازد» (کوفی اهوازی، ۱۴۰۲: ۴۱). (ن.ک: صحیفه الإمام الرضا علیه السلام، ۱۴۰۶: ۸۵).

پیامبر خدا ﷺ در حدیثی دیگر چنین می‌فرماید: «صِلَةُ الرَّحِمِ تَعْمُرُ الدِّيَارَ، وَ تَزِيدُ فِي الْأَعْمَارِ، وَ إِنْ كَانَ أَهْلُهَا غَيْرَ أَخِيَارٍ: صلهرحم، خانه‌ها را آباد و عمرها را زیاد می‌کند، هر چند بجا آورندگان صلهرحم از نیکان نباشند» (طوسی، ۱۴۱۴: ۴۸۱).

دوم که از دلالت‌های قابل توجه این حدیث است، این است که انجام‌دهنده صلهرحم لازم نیست حتی مسلمان باشد تا مشمول این اثر از صلهرحم قرار گیرد، بلکه به یک سنت جاری الهی در کل عالم اشاره می‌کند. البته نگاه به آثار متعدد روانی، اجتماعی و فردی صلهرحم مشخص می‌کند که انجام آن، «استحکام اجتماع»، «سلامت افراد»، «رشد اقتصادی و مادی» و «رشد معنوی» در جامعه را به همراه خواهد داشت و همه این عوامل از پایه‌های یک جامعه سعادت‌مند و آباد خواهد بود (ن.ک: کوفی اهوازی، ۱۴۰۲: ۳۸).

۳-۶ تقویت دین و نظام توحیدی

یکی از راه‌های تقویت دین و استحکام نظام اسلامی و توحیدی، انجام صلهرحم و برداشتن موانع و چالش‌های آن است. در این زمینه امیرالمؤمنین علیه السلام می‌فرماید: «عِبَادَ اللَّهِ افْرَعُوا إِلَى قِوَامِ دِينِكُمْ بِإِقَامِ الصَّلَاةِ لَوْفَتِهَا وَ إِيْتَاءِ الزَّكَاةِ فِي حِينِهَا وَ التَّصَرُّعِ وَ الْخُشُوعِ وَ صَلََةِ الرَّحِمِ وَ خَوْفِ الْمَعَادِ: ای بندگان خدا! برای پایداری دینتان این کارها را انجام دهید: اقامه نماز در وقت آن، پرداخت زکات هنگام فرا رسیدن آن، تضرع و فروتنی، پیوند و ارتباط خویشاوندی و ترس از

معاد» (ابن شعبه حرّانی، ۱۴۰۴: ۱۵۴). این بیان ارزشمند نشان می‌دهد بر خلاف تصوّر برخی نحله‌ها در عوامل سعادت دینی، آنچه این استحکام را بیش از پیش می‌کند، اموری از جنس اتّصال اعتقاد و عمل است. پیوند با خویشان از جمله موضوعاتی است که همّت و اراده والا می‌طلبد تا با اندک چیزی تبدیل به انقطاع نگردد. آنچه اهمّیت مسأله را مضاعف می‌کند این است که حدیث مذکور، بیش از ۱۵ شاخص قوام دینی را متذکر می‌شود، در عین حال، اتّصال با اقربا جزو اولین‌های این فهرست راهبردی معرفی می‌شود.

۷-۳ برخورداری از حمایت الهی

یکی از زمینه‌های بسترساز حمایت ویژه الهی، رسیدگی و توجّه به نزدیکان و اقرباست، حتی اگر آنها در عمل و رفتار خود موجبات آزار روحی و اجتماعی ما گردند. پیامبر خدا ﷺ می‌فرماید: «مَنْ كَفَّ غَضَبَهُ وَ بَسَطَ رِضَاهُ وَ بَدَّلَ مَعْرُوفَهُ وَ وَصَلَ رَحِمَهُ وَ أَدَّى أَمَانَتَهُ أَذْخَلَهُ اللَّهُ تَعَالَى فِي النُّورِ الْأَعْظَمِ: هر کس خشم خود را فرو بندد و خشنودیش را بگستراند و خوبی‌هایش را بخشش کند و با رحم خویش، صله انجام دهد و امانتش را برآورده کند، خداوند متعال او را در نور اعظم داخل خواهد کرد» (دیلمی، ۱۴۰۸: ۲۹۴).

یکی از مصادیق پیوند اقربا، دیدار با دوستان و برادران دینی و ایمانی است. این عمل علاوه بر اینکه آثار صله را در پی دارد، می‌تواند فرشتگان الهی را به همراهی انسان در آورد. امام کاظم علیّه السلام می‌فرماید: «مَنْ زَارَ أَخَاهُ الْمُؤْمِنَ لِلَّهِ لَا لِيُغَيِّرَهُ يَطْلُبُ بِهِ ثَوَابَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ يَنْتَجِزُ مَوَاعِيدُ اللَّهِ تَعَالَى وَ كَلَّ اللَّهُ بِهِ سَبْعِينَ أَلْفَ مَلَكٍ مِنْ حِينَ يَخْرُجُ مِنْ مَنْزِلِهِ حَتَّى يَعُودَ إِلَيْهِ: کسی که برادر ایمانی خود را برای خدا زیارت نماید و قصدش خدا و امیدوار به وعده‌های الهی باشد، خداوند هفتاد هزار فرشته را موکّل می‌نماید که هنگام خروج از منزل تا بازگشت، او را مخاطب قرار داده و گویند: متوجّه باش که پاک گشتی و بهشت برایت پاکیزه و مهیا گردید، در بهشت منزل و جایگاهی را برای خود انتخاب کرده‌ای» (کوفی اهوازی، ۱۴۰۴: ۶۰). (ن.ک: مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۶۱/۲۳).

۸-۳ طهارت نفس و اخلاق

صله رحم به‌عنوان یک روش برای پالایش اخلاقی و ایجاد سلامت روانی و تزکیه نفس، می‌تواند زمینه بروز رفتارهای مناسب را به دور از انحرافات فراهم سازد (غباری‌بناب و همکاران،

۱۳۸۶). در این زمینه امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «صِلَةُ الْأَرْحَامِ تُحَسِّنُ الْخُلُقَ وَ تُسَمِّحُ الْكَفَّ وَ تُطَيِّبُ النَّفْسَ: صله رحم، اخلاق را خوب، دست را بخشنده و جان را پاکیزه می‌کند» (کلینی، ۱۴۰۷: ۱۵۱/۲). یک جنبه این نیکویی اخلاق، به واسطه عاطفه و محبتی است که بین ارحام وجود دارد و روحیه انسان را بانشاط می‌کند و در نتیجه تکرار و تداوم این روحیه، موجب خوش خلقی و نیک‌رویی می‌گردد. آلودگی‌هایی نظیر حسد، کبر، غرور، بدخواهی و ... حاصل خصلت‌های شیطانی است که انسان بایستی در تمرین و مداومت زیاده، آنها را از خود برهاند. همچنین عبارت «تُسَمِّحُ الْكَفَّ» که در حدیث، به معنی گشاده‌دستی و بخشنده‌گی است، مؤید این نکته است که تکرار یک رفتار اخلاقی و محبتی که در جریان صله رحم شکل می‌گیرد، بخشنده‌گی را تقویت کرده و این رفتار را به ملکه‌ای در وجود انسان تبدیل می‌کند.

از طرفی صله رحم از جمله عباداتی است که نتیجه و کارآمدی آن در حوزه طهارت روحی و معنوی، در سریع‌ترین زمان نصیب انسان می‌شود. امام باقر علیه السلام می‌فرماید: در کتاب امیرالمؤمنین علیه السلام این چنین آمده است: «إِنَّ أَعْجَلَ الطَّاعَةِ ثَوَابًا لِّصِلَةِ الرَّحِمِ: براستی، طاعتی که هر چه زودتر پاداشش می‌رسد، پیوند با خویشان است» (کوفی اهوازی، ۱۴۰۲: ۳۹).

۹-۳ مصونیت از گناه، پاکی اعمال و رشد درجات

حفظ‌شدن از گناهان می‌تواند از طریق کنترل اجتماعی و نظارتی که خانواده نسبت به اعضای خود دارد، شکل گیرد. کسانی که ارتباطات قوی‌تری دارند، کمتر به نابهنجاری و بزهکاری‌ها گرفتار می‌شوند و زندگی سالم‌تری را تجربه می‌کنند (گایک، ۲۰۱۳). این مصونیت می‌تواند جنبه تکوینی و الهی داشته باشد و باعث حفظ انسان از آلودگی گناه شود. در این زمینه امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «إِنَّ صِلَةَ الرَّحِمِ وَ الْبِرَّ لِيُهَوَّنَا الْحِسَابَ وَ يَعْصِمَانِ مِنَ الذُّنُوبِ فَصَلُّوا أَرْحَامَكُمْ وَ بَرُّوا بِأَخْوَانِكُمْ: صله رحم و نیکوکاری، حساب را آسان می‌سازند و از گناهان نکه می‌دارند. پس، صله رحم به جای آورید و به برادران خود نیکی کنید» (کلینی، ۱۴۰۷: ۱۵۷/۲). همچنین امام صادق علیه السلام در زمینه پاکی اعمال به واسطه پیوند با خویشان می‌فرماید: «صِلَةُ الرَّحِمِ تُزَكِّي الْأَعْمَالَ: همانا صله رحم اعمال را تزکیه می‌کند» (کوفی اهوازی، ۱۴۰۲: ۳۴). عمل پاکیزه‌داری شرایط متعدّد از جمله عدم ریا، خلوص نیت، صحت عمل و ... است، اما خداوند متعال به

واسطه اعمالی، این شرایط را آسان کرده و توفیق عمل پاکیزه را نصیب انسان می‌کند. یکی از این شرایط، پیوند اقربا است که موجب پاکیزه شدن عمل از آلودگی‌هایی نظیر ریا می‌گردد. (ن.ک: ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۱۶/۴). امام سجاد علیه السلام نیز می‌فرماید: «إِذَا أَرَدْتَ أَنْ يُطَيِّبَ اللَّهُ مِيتَتَكَ وَيَغْفِرَ لَكَ ذَنْبَكَ يَوْمَ تَلْقَاهُ فَعَلَيْكَ بِالْبِرِّ وَصَدَقَةِ السِّرِّ وَصِلَةِ الرَّحِمِ: اگر می‌خواهی خداوند تو را پاک بمیراند و روز ملاقاتش گناهانت را ببخشد، نیکی کن و در خفا، صدقه بده و صله رحم بنما» (ابن فهد حلی، ۱۴۰۷: ۱۰۱). امام صادق علیه السلام فرمودند: «إِنَّ صِلَةَ الرَّحِمِ تُهَوِّنُ الْحِسَابَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ: معاشرت و رفت‌وآمد با خویشاوندان، حساب روز قیامت را بر انسان آسان می‌کند» (کوفی اهوازی، ۱۴۰۲: ۳۷). کلمه «تُهَوِّنُ» از ریشه «هون» به معنی ساده شدن و سهل شدن است (ن.ک: ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۳۷/۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۴۰/۲۲).

نمودار هندسه تاثیرگذاری پیوند اقربا

۴- شبکه مصادیق ارحام

مبتنی بر معنای شبکه، آنچه در این پژوهش مد نظر است، ارائه نسخه‌ای مکمل و مقوم حوزه ارتباط انسان با محیط پیرامون خود، بویژه در ساحت پیوند اقباسست. بر خلاف آنچه تصوّر می‌شود که اقربا را منحصر به خانواده و خویشان می‌کند، تعالیم دینی، قلمرو و میدانی گسترده و کلان را ترسیم می‌کند. نقطه مرکزی این ارتباط، بر اولین شخص خلقت و برترین مخلوق خداوند متّکی است و بر پایه ارتباط آن، سایر درجات شکل می‌گیرد.

۴-۱ پیامبر اکرم ﷺ، اهل بیت علیهم السلام و فرزندان ایشان

هر چه قرابت و نزدیکی انسان با فردی بیشتر باشد، اهمّیت و وجوب صله‌رحم برای او بیشتر می‌گردد و هر چه این فاصله دورتر شود، از این اهمّیت کاسته شده و وجوب صله، تبدیل به استحباب می‌گردد. امام سجّاد علیّه السلام در رساله حقوق خود نسبت به حق رحم می‌فرمایند: «حُقُوقُ رَحِمِكَ كَثِيرَةٌ مُتَّصِلَةٌ بِقَدْرِ اتِّصَالِ الرَّحِمِ فِي الْقَرَابَةِ: حقوق خویشاوندان تو بسیار است به اندازه اتّصالی که ارحام در نزدیکی و قرابت با یکدیگر دارند» (ابن شعبه حرّانی، ۱۴۰۴: ۲۵۶). باوجود اینکه در اذهان جامعه ایمانی، بیشترین قرابت برای والدین سببی انسان تصوّر می‌شود اما از دیدگاه اسلام، افرادی هستند که نسبت به این جایگاه والا، اولویت مهم‌تری دارند و ایشان شخص پیامبر اکرم ﷺ، امیرالمؤمنین علیّه السلام و سایر معصومین از فرزندان مطهرشان علیهم السلام هستند که در روزگار و زمان جاری، شخص امام عصر علیّه السلام، مهم‌ترین مصداق صله‌رحم قرار می‌گیرند. خداوند در سوره احزاب می‌فرماید: (النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ إِلَّا أَنْ تَفْعَلُوا إِلَىٰ أَوْلِيَائِكُمْ مَعْرُوفًا كَانَ ذَلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا) (احزاب: ۶): پیامبر نسبت به مؤمنان، از خودشان اولی و سزاوارتر است و همسران او، مادران آنها (مؤمنان) محسوب می‌شوند. و خویشاوندان، نسبت به یکدیگر از مؤمنان و مهاجران در آنچه خدا مقرر داشته اولی هستند؛ مگر اینکه بخواهید نسبت به دوستانتان نیکی کنید [و سهمی از اموال خود را به آنها بدهید]. این حکم در کتاب [الهی] نوشته شده است. بر اساس این آیه، پیامبر اکرم ﷺ در تمام شئون، نسبت به ما اولویّت دارند و یکی از این شئون، واجب الهی صله ارحام است. بنابراین آیه شریفه

به زیبایی اشاره می‌کند که بعضی از ارحام بر بعضی دیگر اولویت دارند. بر اساس این مقام و جایگاه است که فرزندان ایشان نیز در جامعه ایمانی، دارای جایگاه ویژه هستند. احترام به این عزیزان به واسطه قرابت و نزدیکی با پیامبر خداست و صله با ایشان، صله به رسول خدا ﷺ محسوب می‌شود (ن.ک: کلینی، ۱۴۰۷: ۶۰/۴).

۲-۴ والدین و اجداد

این نوع خویشاوندی از راه زاد و ولد و بر پایه هم‌خونی ایجاد می‌شود. در این سطح، مهم‌ترین رحم، والدین انسان هستند که خداوند نیز بعد از دستور به پرستش پروردگار متعال، نیکی به آنها را واجب کرده است: (وَاعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَبِذِي الْقُرْبَىٰ) (نساء: ۳۶). نیکی به پدر و مادر، بخشی از صله‌رحم بوده و تمام آنچه در صله‌رحم وجود دارد نسبت به پدر و مادر در منزلت مهم‌تری نسبت به سایر ارحام قرار می‌گیرد. هرچند که به فرموده امام سجاد علیه السلام در رساله حقوق، در میان خود والدین نیز، حق مادر نسبت به حق پدر بالاتر است: «فَأَوْجِبُهَا عَلَيْكَ حَقُّ أُمِّكَ ثُمَّ حَقُّ أَبِيكَ» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴: ۲۵۶). باید دانست که اجداد انسان نیز جزء ارحام او قرار گرفته و انجام این وظیفه دینی نسبت به آنها نیز واجب است. خیراتی که برای گذشتگان انجام می‌شود خود مصداقی از صله‌رحم است که بر انسان واجب است و برکاتی را از سمت ایشان به ما منتقل می‌کند (ن.ک: ابن طاووس، ۱۳۸۰: ۳۱۴). دعای اجداد می‌تواند تا نسل‌ها بعد مؤثر باشد (ن.ک: ابن بابویه، ۱۳۸۵: ۶۲/۱).

همچنین والدین همسر نیز به واسطه نسبتی که با ازدواج شکل می‌گیرد در محدوده حرمت‌های پدر و مادر انسان قرار می‌گیرند. بنابراین در مرتبتی بعد از والدین خود انسان، نسبت به ایشان حقوقی ایجاد می‌شود. مؤید این کلام، حدیثی است که به پیامبر اکرم ﷺ منسوب است: «الآباء ثلاثة: أبٌ ولَدٌك وأبٌ زَوْجِک وأبٌ عَلَمَک؛ انسان سه تا پدر دارد: پدری که باعث به‌وجود آمدن او شده، پدری که دخترش را به عقد او در می‌آورد و پدری که به او علم می‌آموزد» (امینی، ۱۴۱۶: ۶۵۰/۱).

۳-۴ همسر، فرزندان و ذریه

با برقراری پیوند ازدواج، وظایفی برای زوجین ایجاد می‌شود که نسبت به یکدیگر این وظایف را دارا هستند. برخی از این وظایف جزء حقوق واجب قرار می‌گیرد و برخی در محدوده موارد مستحب و اخلاقی. همچنین فرزندان نیز به والدین خود حقی دارند که پیش از تولد ایشان بر والدین واجب می‌گردد و بعد از تولد نیز این وظیفه باقی می‌ماند. تمام این حقوق و رشته‌های پیوند عاطفی در خانواده می‌تواند مصداقی از صله رحم باشد. باید دانست که نسل انسان نیز از ارحام محسوب شده و نسبت به آنها نیز وظیفه داریم بی تفاوت نباشیم. یکی از مصادیق این صله برای نسل، دعای در حق ایشان است و چه زیبا، قرآن کریم دعای حضرت ابراهیم علیه السلام را چنین نقل می‌کند: (رَبِّ اجْعَلْنِي مُقِيمَ الصَّلَاةِ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي رَبَّنَا وَتَقَبَّلْ دُعَاءِ) (ابراهیم: ۴۰). (ن.ک: صحیفه سجّادیه، دعای ۲۵).

۴-۴ بستگان نسبی، سببی و رضاعی

این قسم از مصادیق، از برادران و خواهران انسان شروع شده که بعد از آن، عمو و عمه، دایی و خاله، و فرزندان ایشان در طبقات بعد قرار می‌گیرند. هر اندازه، فاصله این اشخاص از نظر خویشاوندی نزدیکتر باشد، وظیفه صله نسبت به ایشان، ابعاد و اهمّیت بیشتری دارد. مرحوم سیّد ابن طاووس در دعای بعد از زیارت اهل بیت علیهم السلام اینچنین آورده است: «وَ اغْفِرْ لِي وَ لِوَالِدَيَّ وَ لِإِخْوَانِي وَ أَخَوَاتِي وَ أَعْمَامِي وَ عَمَّاتِي وَ أَخَوَالِي وَ خَالَاتِي وَ أَجْدَادِي وَ جَدَّاتِي وَ أَوْلَادِهِمْ وَ ذُرَارِيَهُمْ وَ أَزْوَاجِي وَ ذُرِّيَّاتِي وَ أَقْرَبَائِي وَ أَصْدِقَائِي وَ جِيرَانِي وَ إِخْوَانِي فِيكَ مِنْ أَهْلِ الشَّرْقِ وَ الْغَرْبِ وَ لَجَمِيعِ أَهْلِ مَوَدَّتِي مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ الْأَحْيَاءِ مِنْهُمْ وَ الْأَمْوَاتِ وَ لَجَمِيعِ مَنْ عَلَّمَنِي خَيْرًا أَوْ تَعَلَّمْتُ مِنْهُ عِلْمًا اللَّهُمَّ أَشْرِكُهُمْ فِي صَلَاحِ دُعَائِي وَ زِيَارَتِي لِمَشْهَدِ حُجَّتِكَ وَ وَلِيِّكَ وَ أَشْرِكُنِي فِي صَلَاحِ أَدْعِيَتِهِمْ بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ» (ابن طاووس، ۱۴۱۷: ۴۷۱). قرارگرفتن این ترتیب می‌تواند خود مراتب صله رحم را از نظر اولویت نشان دهد. همچنین بعد از ازدواج، بستگانی برای انسان شکل گرفته که به ایشان، بستگان سببی اطلاق می‌شود. بعد از پدر و مادر همسر که در بخش والدین به آنها اشاره شد، برادران و خواهران همسر و سایر بستگانی که با همسر، قرابت و خویشاوندی دارند نیز در درجه‌ای از ارحام انسان قرار می‌گیرد. همچنین خویشاوندی رضاعی، نوعی پیوند است که به واسطه شیر خوردن نوزاد از

غیر مادر خود، شکل می گیرد. این نوع خویشاوندی دارای شرایطی است که در صورت تحقق آن شرایط، این ارتباط می تواند شکل بگیرد (بارانی، ۱۳۹۶).

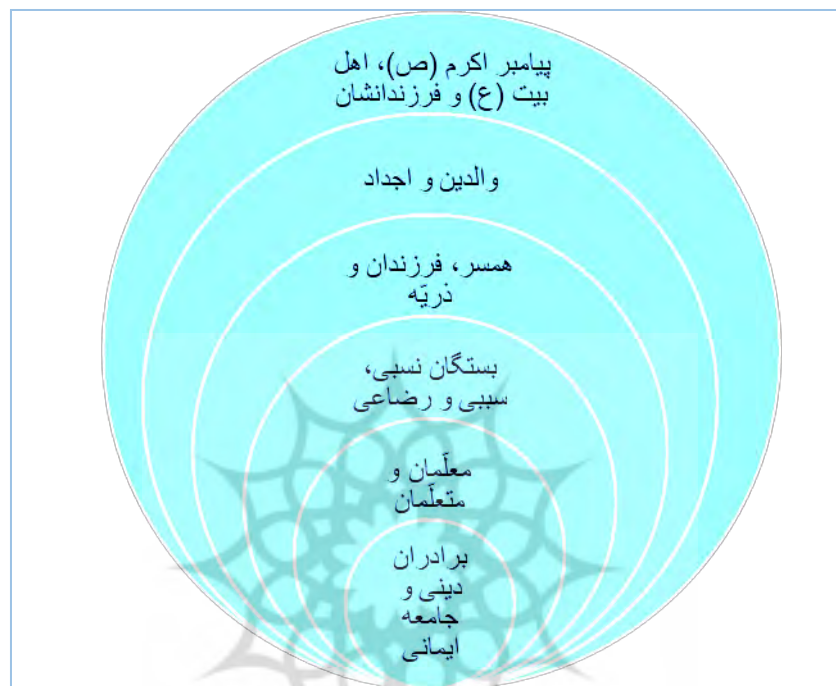
۴-۵ معلّمان و متعلّمان

مطابق حدیث نبوی در «الآباء ثلاثة»، یکی از پدران انسان، کسی است که او را مورد تعلیم و تربیت خویش قرار می دهد و به این واسطه حقّی را بر فرد ایجاد می کند. دعای خیر برای معلّمان و کسانی که محبّت اهل بیت علیهم السلام را به جان و دل ما چشانده اند، رسیدگی و صله به ایشان از وظایفی است که موجب برکت می گردد. همچنین بر اساس «أَوْ تَعَلَّمَ مِنِّي عِلْمًا»، آنان که از ما علمی را دریافت کرده اند، به عنوان فرزندان علمی ما محسوب شده و نسبت به ما حقّی پیدا می کنند (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۷۱/۹۹). در این زمینه، تأکید امام سجاد علیه السلام در رساله حقوق نسبت به معلّمان و متعلّمان، بیانگر اهمّیت این موضوع است (ابن شعبه حرّانی، ۱۴۰۴: ۲۰۸ و ۲۶۲).

۴-۶ برادران دینی و جامعه ایمانی

این قسم از ارحام، از طریق رشته محبّت و دوستی بین برادران ایمانی برقرار می شود. در دعای بعد از زیارت اهل بیت علیهم السلام دیدیم که دوستان با سلسله مراتب مختلفی اشاره شدند: «وَأَقْرَبَائِي وَأَصْدِقَائِي وَجِيرَانِي وَإِخْوَانِي فِيكَ مِنْ أَهْلِ الشَّرْقِ وَالْغَرْبِ وَلِجَمِيعِ أَهْلِ مَوَدَّتِي مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ الْأَحْيَاءِ مِنْهُمْ وَالْأَمْوَاتِ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۷۱/۹۹). این دعا، دوستان را در پنج طبقه قرار می دهد که عبارت اند از: «قربان»، «صداقت»، «همسایه (و کسی که در پناه ما قرار دارد)»، «برادران الهی» و «اهل مودّت و دوستی». در همین زمینه می توان به سنت های عمیق پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بعد از هجرت به مدینه اشاره کرد که ایشان بین مسلمانان عقد اخوت را جاری کردند. این پیمان بود که جناب ابوذر با جناب سلمان و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله با امیرالمؤمنین علیه السلام برادر گشتند (محبّ الدّین طبری، ۱۳۵۶: ۶۶). روحیه مودّت و دوستی بین افراد جامعه ایمانی، رعایت حقوق ایشان و عدم ظلم، خیرخواهی و هدایت، امر به معروف و نهی از منکر و تمام وظایفی که دین نسبت به برادران ایمانی تعریف کرده است، می تواند مصداقی از صله رحم

به عنوان صله آل محمد صلی الله علیه و آله قرار گیرد. (ن.ک: حمیری، ۱۴۱۳: ۵۱؛ محمدی ری شهری، ۱۳۹۰: ۳۰۰/۱۲؛ مرعشی، ۱۴۰۹: ۵۳۱/۱۹).

نمودار شبکه مصادیق صله ارحام

۵- گونه‌شناسی صله ارحام

یکی از مهمترین ابعاد در شبکه مفهومی پیوند با اقربا این است که این مهم، چگونه و در چه قالب‌هایی می‌تواند به فعلیت در بیاید. مبتنی بر همین اصل مهم، چند بعد عاطفی، معنوی و مالی مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

۱- ۵ صله عاطفی و ارتباطی

توجه به نیازها عاطفی و روابط اجتماعی میان خویشاوندان یکی از گونه‌های صله رحم است که در قالب‌های مختلفی قابل اجراست.

۵-۱-۱ جلوگیری از آزار و رنجش

این نوع صله از نوع انجام کاری نیست، بلکه ترک آزار و اذیت و ایجاد رنجش، خود یک اقدام عملی است که به عنوان شایسته ترین نوع از صله رحم نیز محسوب می گردد که حدیثی از امام صادق علیه السلام مؤید این مطلب است: «وَأَفْضَلُ مَا يُوصَلُ بِهِ الرَّجُلُ كَفُّ الْأَذَى عَنْهَا: با فضیلت ترین صله رحم، آزار نرساندن به خویشاوند است» (حمیری، ۱۴۱۳: ۳۵۵). دو برداشت از این حدیث می توان داشت: اول، اینکه خود ما ارحام را مورد اذیت و آزار قرار ندهیم و سعی کنیم موجب رنجش آنان نشویم. برداشت دوم، این است که از آزار رساندن دیگران به ارحام خود جلوگیری کنیم. این موضوع در زندگی امیرالمؤمنین علیه السلام در دفاع از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بسیار مشهود است (ن.ک: قمی، ۱۴۰۴: ۱۱۴/۱). آن حضرت، در رابطه با اوان حیات خود چنین می فرماید: «أَنَا وَضَعْتُ فِي الصَّغَرِ بَكَالِكِلِ الْعَرَبِ: من بودم که در دوران جوانی، سرکشان عرب را در دفاع از پیامبر صلی الله علیه و آله به خاک مالیدم و شاخ های بلند قدرتمندان دوقبیله معروف (ربیع) و (مضر) را شکستم. همانا شما قدر و منزلت من را در نزد پیامبر صلی الله علیه و آله می دانید» (خطبه ۱۹۲)

۵-۱-۲ ابراز محبت و مهربانی

یکی از راه های افزایش محبت، اظهار دوستی و مهربانی است که در حدیثی از امیرالمؤمنین علی علیه السلام به آن تأکید می شود: «بِالتَّوَدُّدِ تَتَأَكَّدُ الْمَحَبَّةُ: با اظهار دوستی، محبت استوار می گردد» (لیثی واسطی، ۱۳۷۶: ۱۸۶). این دوستی می تواند با زبان و یا عمل اظهار شود که مهم ترین بخش در آن، دوستی بر اساس محبت خداوند است. پیامبر خدا صلی الله علیه و آله می فرمایند: «مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَجِدَ طَعْمَ الْإِيمَانِ فَلْيُحِبِّ الْمَرْءَ، لَا يُحِبُّهُ إِلَّا لِلَّهِ تَعَالَى: کسی که دوست دارد طعم ایمان را بچشد، پس کسی را فقط برای خدا دوست بدارد» (پاینده، ۱۳۶۳: ۷۴۱). وقتی دوستی برای خدا بود، وجود این محبت در قلب، باعث می شود که در تمام اعضا و جوارح انسان نمود پیدا کرده و آنچه خواسته محبوب است، خواسته انسان شود. با توجه به اینکه صله رحم، ایجاد و استحکام رشته محبت و دوستی است، بنابراین خود دوست داشتن به عنوان یک صله عاطفی و ارتباطی محسوب می شود. با وجود اینکه دادن یک لیوان آب به اقربا، از نظر مادی ارزشی ندارد

ولی نشان‌دهنده محبت و دوستی‌ای است که جلوه‌گر می‌شود. بنابراین همین عمل مطابق سخن امام صادق علیه السلام مصداقی از صله عاطفی است: «صِلْ رَحِمَكَ وَ لَوْ بِشَرْبَةِ مَاءٍ: با رحم خویش، صله انجام بده حتی اگر با یک لیوان آب باشد» (حمیری، ۱۴۱۳: ۳۵۵).

۳-۱-۵ حسن مصاحبت و مصافحه

حسن برخورد با ارحام، بسیار مهم است. افرادی که با خوشرویی و خوش‌زبانی، موجب شادی و نشاط خانواده می‌گردند، بسیار محبوب هستند و دیدار آنها موجب نشاط می‌شود. فرمایش پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در حدیث «مَنْ أَكْرَمَ أَخَاهُ الْمُسْلِمَ بِكَلِمَةٍ يُلْطِفُهَا بِهَا وَفَرَجَ عَنْهُ كُرْبَتَهُ، لَمْ يَزَلْ فِي ظِلِّ اللَّهِ الْمَمْدُودِ عَلَيْهِ الرَّحْمَةُ مَا كَانَ فِي ذَلِكَ: هر کس برادر مسلمانش را با سخنی ملاطفت‌آمیز گرامی بدارد و اندوهش را برطرف سازد، تا در این حال است در سایه گسترده‌ای پوشیده از رحمت خدا به سر می‌برد» (کلینی، ۱۴۰۷: ۲/۲۰۶)، به اهمیت این موضوع تأکید می‌کنند. همچنین در حدیثی دیگر از امام صادق علیه السلام در مورد احسان به والدین سؤال شد. حضرت در پاسخ فرمودند: «الْإِحْسَانُ أَنْ تُحَسِّنَ صُحْبَتَهُمَا: احسان این است که با نیکویی با ایشان سخن بگویند» (همان، ص ۱۵۷). بنابراین، منطبق بر فرمایش پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، سخن با محبت و ملاطفت، می‌تواند از مصادیق صله عاطفی و ارتباطی باشد: «صَلُّوا أَرْحَامَكُمْ وَ لَوْ بِالسَّلَامِ» (ابن شعبه حرّانی، ۱۴۰۴: ۵۷). پس این ارتباط حتی اگر یک سلام باشد، صله‌رحم محسوب می‌گردد.

۴-۱-۵ عیادت از بیماران اقربا

یکی از وظایف ما نسبت به ارحام، عیادت آنها در زمان بیماری است. مطابق سخنی از امام صادق علیه السلام، هر مؤمنی که برادر مؤمنش را در بیماری اش عیادت کند، اگر صبح باشد هفتاد هزار ملک او را تشییع (بدرقه و همراهی) کنند و چون نزد او بنشیند رحمت [خدا] او را فرا گیرد و تا شب برای او استغفار کنند. و اگر شب باشد، همین اجر تا صبح برای او خواهد بود: «أَيُّمَا مُؤْمِنٍ عَادَ أَخَاهُ الْمُؤْمِنَ فِي مَرَضِهِ صَلَّى عَلَيْهِ سَبْعَةٌ وَسَبْعُونَ أَلْفَ مَلَكٍ» (کوفی اهوازی، ۱۴۰۴: ۵۸). این تأکید به ثواب عیادت از بیمار و آثار آن، به جهت حفظ رشته محبت بین برادران ایمانی است. البته این عیادت بایستی مطابق آنچه اهل بیت علیهم السلام نسبت به آن سفارش کرده‌اند و

با آداب کامل آن انجام شود. از جمله آنها: «هدیه بردن»، «کوتاهی زمان عیادت»، «دلداری دادن بیمار»، «پرسش از حال بیمار»، «دعا برای بیمار» و «عدم توقع پذیرایی» است (سبحانی، ۱۳۸۳).

۵-۱-۵ شاد بودن در شادی و اظهار همدردی در اندوه

پیوستگی جامعه ایمانی با یکدیگر، همانند اعضای مختلف بدن است که درد و بیتابی در یک عضو، موجب رنجش سایر اعضا می‌شود. این مطلب، مصداق سخنی از امام صادق (ع) است که فرمودند: «الْمُؤْمِنُونَ فِي تَبَارِهِمْ وَ تَرَاحُمِهِمْ وَ تَعَاطُفِهِمْ كَمَثَلِ الْجَسَدِ إِذَا اشْتَكَى تَدَاعَى لَهُ سَائِرُهُ بِالسَّهْرِ وَالْحُمَى: مؤمنان در نیکی و شفقت و مهربانی به یکدیگر مانند یک پیکرند که اگر به عضوی از آن آسیبی برسد تمام اعضاء در تب و بی‌خوابی گرفتار آیند» (کوفی اهوازی، ۱۴۰۴: ۳۹). همچنین امیرالمؤمنین (ع) در سخنی دیگر می‌فرمایند: خداوند متعال به زمین نگریست و ما را انتخاب کرد و برای ما پیروانی برگزید که یاریمان کنند و از شادی ما، شادمان شوند و از اندوه ما، اندوهناک، و در راه ما جان و مال خود را نثار کنند، آنان از مایند و روبه سوی ما دارند و در بهشت با ما هستند: «إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى أَطَّلَعَ إِلَى الْأَرْضِ فَاخْتَارَنَا، وَ اخْتَارَ لَنَا شِيعَةً يَنْصُرُونَنَا، وَ يَفْرَحُونَ لِفَرَحِنَا، وَ يَحْزَنُونَ لِحُزْنِنَا، وَ يَبْذُلُونَ أَنْفُسَهُمْ وَ أَمْوَالَهُمْ فِينَا، فَأُولَئِكَ مِنَّا وَ إِلَيْنَا وَ هُمْ مَعَنَا فِي الْجَنَّةِ» (لثی واسطی، ۱۳۷۶: ۱۵۲).

۵-۱-۶ قدردانی و سپاسگزاری

یکی از مصادیق صله رحم، تشکر و قدردانی از زحمات و محبت‌های ارحام نسبت به یکدیگر است. بدون این قدردانی، شکر نعمت خدا بجای آورده نشده است. فرمایش امام رضا (ع) بیانگر میزان اهمیت این امر است: «مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمُنْعِمَ مِنَ الْمَخْلُوقِينَ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ: کسی که شکرگزاری ولی نعمت خود از خلق خدا نکند، شکرگزاری از خدا نکرده است» (ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۲/۲۴).

۵-۲ صله معنوی

توجه و برطرف کردن نیازهای معنوی خویشاوندان یکی دیگر از روش‌های صله رحم است. این روش، خود به گونه‌های متعددی قابل اجراست.

۱-۲-۵ ارشاد و هدایت

مطابق با آیه شریفه (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا) (تحریم: ۶)؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید، خودتان و کسانتان را از آتشی که سوخت آن، مردم و سنگهاست حفظ کنید، و نیز مطابق مجموعه آموزه‌های دینی و عقلانی، ما نسبت به امر هدایت و ارشاد خانواده و بستگان خویش مسئول هستیم. شخصی از امام کاظم علیه السلام درباره این آیه سؤال نمود. حضرت پاسخ فرمودند: «آنان را به آنچه خداوند به آن امر کرده است، امر کنید و از آنچه خداوند از آن نهی کرده، نهی کنید. اگر تو را اطاعت کنند، آنان را حفظ کرده‌ای و اگر از تو سرپیچی کردند، آنچه بر عهده تو بود، به انجام رسانده‌ای» (الفقه المنسوب إلى الإمام الرضا علیه السلام، ۱۴۰۶: ۳۷۵). مشابه این پرسش از امام باقر علیه السلام سؤال شد. ایشان فرمودند که فردی نزد پدرم آمده و از ایشان سؤال کرد که برای خانواده‌ام حدیث بخوانم؟ حضرت پاسخ دادند: آری. زیرا خداوند این آیه را فرمود. سپس فرمودند که خانواده‌ات را به نماز سفارش کن و بر انجام آن شکیبا باش (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۵/۲).

۲-۲-۵ بازداری از ظلم و گناه

امر به معروف و نهی از منکر از واجباتی است که باید نسبت به همه اعضای جامعه به اجرا در آید. این امر و نهی به اعضای خانواده و اقربا اولویت دارد و مطابق آیه (قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا)، وظیفه داریم که اگر گناه یا ظلمی را در خانواده مشاهده کردیم، از آن جلوگیری کنیم و نسبت به آن بی تفاوت نباشیم. رسول خدا صلی الله علیه و آله برترین اسلام را ایمان به خدا و سپس صلّه رحم و بعد از آن امر به معروف و نهی از منکر معرفی کردند (الفقه المنسوب إلى الإمام الرضا علیه السلام، ۱۴۰۶: ۳۷۶). قرار گرفتن امر به معروف و نهی از منکر بعد از جایگاه صلّه رحم می‌تواند این موضوع را نشان دهد که یکی از اتفاقاتی که در صلّه رحم بایستی رخ دهد، امر به معروف و نهی از منکر است (ن.ک: پاینده، ۱۳۶۳: ۲۶۵).

۳-۲-۵ دعا و استغفار

مبتنی بر فرمایش رسول خدا صلی الله علیه و آله، از جمله وظایفی که نسبت به برادران ایمانی و بخصوص ارحام خود داریم این است که برای ایشان دعا و طلب آمرزش کنیم: «مَا مِنْ مُؤْمِنٍ دَعَا

لِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ إِلَّا رَدَّ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ عَلَيْهِ مِثْلَ الَّذِي دَعَا لَهُمْ: هیچ مؤمنی نیست که برای مردان مؤمن و زنان مؤمنه دعا کند جز اینکه خدای عزّ و جلّ به او باز گرداند مانند آنچه را برای ایشان دعا کرده است، به شماره هر مرد مؤمن و زن مؤمنه‌ای که از آغاز روزگار در گذشته یا تا روز قیامت بدنیا آید. همانا بنده‌ای باشد که در روز قیامت دستور دهند که او را به دوزخ برند و او را بدان سو کشند. پس مردان مؤمن و زنان مؤمنه گویند: این است آنکه برای ما دعا می‌کرد، پس شفاعت ما را درباره او بپذیر (و او را بدوزخ مبر). خدای عزّ و جلّ شفاعت ایشان را درباره او بپذیرد و آن بنده نجات یابد» (کلینی، ۱۴۰۷: ۵۰۸/۲). در زمانی که برای خود دعا می‌کنیم، این اطمینان را نداریم که دعا به اجابت برسد و چه بسا کوتاهی در شرایط دعا، مانع از برآورده شدن آن گردد. اما در صورتی که همان دعا را برای برادر ایمانی خود انجام دهیم، علاوه بر پاداش چندین برابری، تضمین اجابت نیز از طرف خداوند برای آن دعا داده می‌شود.

۳-۵ صله مالی

یکی دیگر از روش‌های صله رحم کمک مالی به نیازمندان از خویشان و بستگان است که گونه‌های متعددی دارد:

۱-۳-۵ دستگیری مستقیم مالی

سالمه، کنیز امام صادق علیه السلام نقل می‌کند زمانی که حضرت در بستر به حال احتضار افتاده بودند، لحظه‌ای بیهوش شدند و وقتی به هوش آمدند، فرمودند: «أَعْطُوا الْحَسَنَ بْنَ عَلِيٍّ بْنِ الْحُسَيْنِ وَهُوَ الْأَفْطُسُ سَبْعِينَ دِينَاراً وَأَعْطُوا فُلَاناً كَذَا وَفُلَاناً كَذَا وَفُلَاناً كَذَا: به حسن افسس^۱ هفتاد دینار بدهید، به فلانی چنین و چنان بدهید و به فلانی چنین و چنان بدهید. عرض کردم: به کسی عطا می‌کنی که با کارد به جانت حمله کرد؟ فرمود: وای بر تو! مگر قرآن نخوانده‌ای؟ عرض کردم: چرا. فرمود: آیا سخن خداوند عزّ و جلّ را نشنیده‌ای که می‌فرماید: (الَّذِينَ يَصِلُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ وَيَخَافُونَ سُوءَ الْحِسَابِ): آنان که رشته

۱. وی، حسن بن علی بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب علیه السلام است (ر.ک: شرح حال امامزادگان ری، ص ۲۸).

خویشاوندی را که خدا به برقراری آن دستور داده، برقرار می‌دارند و از پروردگار خود در هراسند و از سخت‌گیری حساب قیامت بیمناکند». سپس حضرت فرمودند: آری ای سالمه! به‌راستی که خداوند بهشت را آفرید و آن را پاکیزه و خوشبو ساخت، به‌راستی که بوی آن از مسیر دو هزار سال راه استشمام می‌شود ولی عاق والدین و قطع‌کننده پیوند خویشاوندی، بوی آن را استشمام نمی‌کند» (کلینی، ۱۴۰۷: ۵۵/۷). با وجود اینکه حسن بن علی افسس، نوه امام سجاد علیه السلام، به امام صادق علیه السلام ظلم کرده و برای ایشان مشکلاتی را به وجود آورد اما این امر مانع از صله مالی امام علیه السلام نسبت به او نشد و حتی در مقابل منصور دوانیقی، شفاعت او را کردند تا در امان بماند (قمی، ۱۴۰۴: ۱۲۴۳/۲).

یکی دیگر از مصادیق صله مستقیم مالی، اقدامی است که یکی از اصحاب امام صادق علیه السلام به نام میسر آن را انجام داده است. امام علیه السلام به او فرمودند: «ای میسر گمان می‌کنم به خویشان خود نیکی می‌کنی؟ گفتیم: آری فدایت شوم! من در نوجوانی در بازار کار می‌کردم و دو درهم مزد می‌گرفتم، یک درهم آن را به عمه‌ام و درهم دیگر را به خاله‌ام می‌دادم. آنگاه امام فرمود: به خدا سوگند تاکنون دو بار مرگت فرا رسیده، ولی به خاطر صله‌رحم به تأخیر افتاده است» (حرّ عاملی، ۱۴۰۹: ۵۳۶/۲۱).

۲-۳-۵ مشارکت مالی جهت تأمین سرمایه

گاهی کمک مستقیم مالی به نزدیکان، موجب می‌شود آبروی ایشان به خطر افتاده و کرامت نفس ایشان مانع از پذیرش این صله مالی باشد. اما مشارکت مالی در تجارت و یا تأمین سرمایه، راهی است که علاوه بر حفظ آبرو، به وسیله آن، کسب و کاری تأسیس می‌شود که موجب برکت برای خود فرد و نزدیکان ایشان است. نمونه این نوع صله‌رحم را حضرت خدیجه علیها السلام نسبت به بسیاری از بنی هاشم انجام داده‌اند. ایشان برای تأمین سرمایه تجارت، نزد آن حضرت می‌رفتند و مال التجارة خود را از ایشان گرفته و با او شریک می‌شدند و از حاصل این تجارت، هر دو بهره‌مند می‌گشتند. این عمل حضرت خدیجه علیها السلام باعث شده بود که خداوند برکت و ثروت فراوانی به ایشان ببخشد. زمانی که حضرت ابوطالب (رض) قصد داشتند پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله را به ازدواج درآورند، به ایشان پیشنهاد کردند که از حضرت خدیجه مال التجارة‌ای را

گرفته و به سفر تجاری عازم شوند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز این پیشنهاد را پذیرفتند و همین سفر، مقدمه ازدواج ایشان با حضرت خدیجه علیها السلام را فراهم نمود (قطب الدین راوندی، ۱۴۰۹: ۱۳۹/۱).

۳-۳-۵ هدیه مالی در مناسبت‌ها با حفظ کرامت

از آداب و رسوم شایسته در جامعه اسلامی، دادن هدیه در مناسبت‌هایی نظیر اعیاد و یا ازدواج‌هاست. این هدیه مخصوصاً برای ارحامی که از لحاظ اقتصادی ضعیف هستند علاوه بر اینکه کرامت ایشان را حفظ می‌کند، باعث می‌شود که کمکی در شروع زندگی برای ایشان باشد. خود هدیه در احادیث اهل بیت علیهم السلام بسیار سفارش شده است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمودند: «تَهَادُوا تَحَابُّوا، تَهَادُوا فَإِنَّهَا تَذْهَبُ بِالضَّغَائِنِ: به یکدیگر هدیه دهید، تا نسبت به همدیگر با محبت شوید. به یکدیگر هدیه دهید. زیرا هدیه کینه‌ها را می‌برد» (کلینی، ۱۴۰۷: ۱۴۴/۵).

نمودار گونه‌شناسی صله ارحام

نتیجه‌گیری

آنچه در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفت این است که «پیوند اقربا» تأثیری هندسی در زندگی فردی، خانوادگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی دارد. جامع‌نگری نسبت به صله ارحام و نگاه شبکه‌ای به مصادیق آن باعث می‌شود تا تحلیلی عمیق‌تر نسبت به آثار و پیامدهای آن داشته باشیم. بخشی از این آثار عبارتند از: «دفع بلایا و طول عمر»، «احساس ایمنی»، «محبوبیت و آرامش روانی»، «اصلاح میان خویشان»، «وفاق اجتماعی»، «بهبود اقتصادی و آبادانی بلاد»، «تقویت دین و نظام توحیدی»، «برخورداری از حمایت الهی»، «طهارت نفس و اخلاق»، «مصونیت از گناه»، «پاکی اعمال» و «رشد درجات».

بر خلاف آنچه تصوّر می‌شود که اقربا را منحصر در خانواده و خویشان می‌کند، تعالیم دینی، قلمرو و میدانی گسترده و کلان را برای اقربا ترسیم می‌کند.

شبکه مصادیق ارحام نیز از «پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله»، اهل بیت علیهم السلام و فرزندان ایشان» به عنوان مهمترین مصداق در صله، تشکیل می‌شود و در مراحل بعد، «والدین و اجداد»، «والدین همسر»، «همسر، فرزندان و ذریه»، «بستگان نسبی، سببی و رضاعی»، «معلّمان و متعلّمان»، «برادران دینی»، «دوستان در پنج سطح، شامل: نزدیکان، اصدقا، کسانی که در پناه مآ قرار دارند، برادران الهی، اهل مودّت و دوستی» و در سطح بعد «جامعه ایمانی» را در بر می‌گیرد. گونه‌شناسی انجام پیوند با این شبکه مصادیق نیز در سه سطح «صله عاطفی و ارتباطی»، «صله معنوی» و «صله مالی» دسته‌بندی می‌شوند. هر یک از این سه دسته می‌تواند تعمیم و گسترش بیشتری داشته باشد، اما در محدوده این پژوهش سعی شده است تا با ترسیم گونه‌شناسی، نگاهی کلی و جامع به آن ارائه شود.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. نهج البلاغه.
۳. صحیفه سجادیّه.

۴. ابن اثیر جزری، مبارک بن محمد (۱۳۶۷ش). *التهایة فی غریب الحدیث و الأثر*. قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، چاپ اول.
۵. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۶ش). *الأمالی (للصدوق)*. تهران: کتابچی، چاپ اول.
۶. _____ (۱۳۶۲ش). *الخصال*. تحقیق: علی اکبر غفّاری، قم: جامعه مدرّسین، چاپ اول.
۷. _____ (۱۳۸۵ش). *علل الشرائع*. قم: کتاب فروشی داوری، چاپ اول.
۸. _____ (۱۳۷۸ق). *عیون أخبار الرضا علیه السلام*. تحقیق: لاجوردی، مهدی. تهران: نشر جهان، چاپ اول.
۹. _____ (۱۴۱۳ق). *من لا یحضره الفقیه*. تحقیق: علی اکبر غفّاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرّسین حوزه علمیّه قم، چاپ اول.
۱۰. ابن شعبه حرّانی، حسن بن علی (۱۴۰۴ق). *تحف العقول*. تحقیق: علی اکبر غفّاری، قم: جامعه مدرّسین حوزه علمیّه قم، چاپ اول.
۱۱. ابن طاووس، علی بن موسی (۱۱۳۰ق). *جمال الأسبوع بکمال العمل المشروع*. قم: دارالرضی، چاپ اول.
۱۲. _____ (۱۴۱۷ق). *مصباح الزائر*. قم: مؤسسه آل البيت علیه السلام لإحياء التراث، چاپ اول.
۱۳. ابن فهد حلّی، احمد بن محمد (۱۴۰۷ق). *عدّة الداعي و نجاح الساعي*. قم: دارالکتب الإسلامی، چاپ اول.
۱۴. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*. بیروت: دار الفكر للطباعة و النشر و التوزیع - دار صادر، الطبعة الأولى.
۱۵. ارگانی حائری، محمود (۱۳۷۷ش). *صله رحم در اسلام*. قم: پیام مهدی، چاپ اول.
۱۶. امام رضا علیه السلام، علی بن موسی (۱۴۰۶ق). *الفقه المنسوب إلى الإمام الرضا علیه السلام*. مشهد: مؤسسه آل البيت علیه السلام، چاپ اول.
۱۷. امینی، عبدالحسین (۱۴۱۶ق). *الغدير فی الكتاب و السنة و الأدب*. قم: مرکز الغدير للدراسات الإسلامية، الطبعة الأولى.

۱۸. بارانی، مریم (۱۳۹۶ش). «صله رحم و نقش آن در اصلاح آسیب‌های اجتماعی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه معارف اسلامی، تهران.
۱۹. پاینده، ابوالقاسم (۱۳۶۳ش). نهج الفصاحة. تهران: دنیای دانش، چاپ اول.
۲۰. حرّ عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). وسائل الشّیعة. قم: مؤسسه آل البيت علیه‌السلام، چاپ اول.
۲۱. حمیری، عبدالله بن جعفر (۱۴۱۳ق). قرب الإسناد. قم: مؤسسه آل البيت علیه‌السلام، چاپ اول.
۲۲. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۳ش). لغت نامه دهخدا. تهران: روزنه.
۲۳. دیلمی، حسن بن محمد (۱۴۰۸ق). أعلام الدّین فی صفات المؤمنین. قم: مؤسسه آل البيت علیه‌السلام، چاپ اول.
۲۴. سبحانی، محمد (۱۳۸۳ش). «اخلاق معاشرت، عیادت مریض». مبلغان، ص ۷۶-۸۱.
۲۵. طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۱۴ق). الأمالی. تحقیق: مؤسسه البعثة. قم: دارالثقافة.
۲۶. علی مرادی، زهرا (۱۳۸۹ش). «معناشناسی و جایگاه واژه صله رحم از منظر قرآن و روایات». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، تهران.
۲۷. غباری بناب و همکاران (۱۳۸۶ش). «آثار صله رحم از دیدگاه اسلام و روانشناسی و کاربردهای تربیتی آن». دوفصلنامه تربیت اسلامی، صص ۸۱-۱۱۴.
۲۸. فیروزمهر، محمد مهدی، و فرج الله میرعرب (۱۳۹۹ش). «نقش صله رحم در پیشگیری از آسیب‌های وفاق اجتماعی از نگاه آیات و روایات». مطالعات اسلامی آسیب‌های اجتماعی، صص ۱-۲۰.
۲۹. قطب الدّین راوندی، سعید بن هبة الله (۱۴۰۹ق). الخرائج و الجرائح. قم: مؤسسه امام مهدی علیه‌السلام، چاپ اول.
۳۰. قرشی بنایی، علی اکبر (۱۴۱۲ق). قاموس قرآن. تهران: دارالکتب الإسلامیة، چاپ اول.
۳۱. قمی، عباس، و باقر بیدهندی، ناصر (۱۳۷۹ش). منتهی الآمال. قم: دلیل، چاپ اول.
۳۲. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی. تهران: دارالکتب الإسلامیة، چاپ اول.

۳۳. کوفی اهوازی، حسین بن سعید (۱۴۰۲ق). الزهد. قم: المطبعة العلمیة، الطبعة الأولى.
۳۴. _____ (۱۴۰۴ق). المؤمن. قم: مؤسسه الإمام المهدي علیه السلام.
۳۵. لیثی واسطی، علی بن محمد (۱۳۷۶ش). عیون الحکم و المواعظ. قم: دارالحديث، چاپ اول.
۳۶. محب الدین طبری، أحمد بن عبدالله (۱۳۵۶ق). ذخائر العقبی. قاهره: مكتبة القدسی، الطبعة الأولى.
۳۷. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار. بیروت: دار إحياء التراث العربي، الطبعة الأولى.
۳۸. محمدی ری شهری، محمد (۱۳۹۰ش). دانشنامه قرآن و حدیث. قم: انتشارات دارالحديث، چاپ اول.
۳۹. مرعشی، قاضی نور الله (۱۴۰۹ق). إحقاق الحق و إزهاق الباطل. قم: مكتبة آية الله المرعشي النجفي رحمته الله، چاپ اول.
۴۰. هوشیاری جعفر و همکاران (۱۳۹۷ش). «تحلیل فقهی و کارکردهای روانشناختی صله رحم». پژوهش نامه اسلامی زنان و خانواده، صص ۱۲۹-۱۵۰.
41. Gaik, Lee Phaik, Maria Chong Abdullah, Habibah Elias و Jegak Uli (۲۰۱۲). PARENTAL ATTACHMENT AS PREDICTOR." Malaysian Journal of Learning and Instruction pp ۹۹-۱۱۷.
42. Sowa, John F. (۱۹۸۷). "Semantic Networks" Encyclopedia of Artificial Intelligence.